

#06

MÓN BARREJAT, MÓN EN REBEL•LIÓ: SOBRE LA VIOLÈNCIA A *GRAN SERTÃO: RIBERES*, DE GUIMARÃES ROSA

Patricia Carmello

Universitat Federal de Rio de Janeiro

pscarmello@gmail.com

Cita recomanada || CARMELLO, Patricia (2012): "Món barrejat, món en rebel•lió: sobre la violència a *Gran Sertão: riberes*, de Guimarães Rosa" [article en línia], 452°F. *Revista electrònica de teoria de la literatura i literatura comparada*, 6, 92-104, [Data de consulta: dd/mm/aa], <http://www.452f.com/pdf/numero06/06_452f-mono-patricia-carmello-ca.pdf>

Il·lustració || Mar Olivé

Traducció || Amparo Heras Lozano

Article || Rebut: 21/06/2011 | Apte Comitè Científic: 15/11/2011 | Publicat: 01/2012

Llicència || Llicència Reconeixement-No comercial-Sense obres derivades 3.0 de Creative Commons.

Resum || L'anàlisi de la violència en la novel·la *Gran Sertão: riberes* de Guimarães Rosa conté referències als conflictes històrics brasilers de l'època, situats entre la ciutat i el camp, el govern i la població de l'interior del país, els Vencedors i els Oblidats de la història. A més a més, el tema de la violència sorgeix en una tensió entre la memòria *que no passa*, relacionada amb la repressió, i la *pobresa de l'experiència* d'allò que no mereix ser recordat.

Paraules clau || Teoria literària | Guimarães Rosa | violència | memòria.

Abstract || The analysis of violence in Guimarães Rosa's novel *Grande Sertão: veredas* reveals references to the Brazilian historical conflicts of that time, situated between town and country, the government and people of the country, the Winners and the Forgotten people of history. Furthermore, the theme of violence comes at a tension between a memory not forgotten, related to the repression, and the *poverty of experience* that's not worth remembering.

Keywords || Theory of Literature | Guimarães Rosa | violence | memory.

O grande sertão é a forte arma. Deus é um gatilho?
João Guimarães Rosa

NOTES

1 | D'ara endavant la novel·la se citarà com a GSR, per evitar citacions repetides.

En plena dècada dels anys cinquanta —marcada pel projecte de desenvolupament de l'aleshores president Juscelino Kubitscheck, sota el lema “cinquanta anys en cinc”, que va aconseguir el seu clímax en la construcció de la capital, Brasília, localitzada estratègicament al centre del país, atès el creixement intens de les ciutats— és curiós que els ulls de Guimarães Rosa es fixin en els oblidats de la història. Qui són aquells? Tota la seva obra es construeix a partir de personatges rurals, d'un Brasil interior i arcaic, habitants de poblets, d'hisendes, de barraques aïllades al mig del camp o a les riberes. Són bojos, com en el conte “Sorôco, sua mãe, sua filha” (“Sorôco, la mare, la filla” [Rosa, 1988]), estranys, com a “A Menina de Lá” (“La nena d'allà” [1988]), i una sèrie de jornalers, de mestissos, de bandits i de prostitutes (Starling, 1999: 16).

En poques paraules, són figures del desterrament i de la desamparança, com Miguilim (Rosa, 2001a), que acaba la seva saga d'infantesa infeliç quan el porten a viure a la ciutat... Són representants dels qui van quedar *al marge de la història*, no per casualitat, en el llibre d'Euclides da Cunha (2005a), també autor d'*Os Sertões* (“Els sertãos” [2005]), en tots dos títols Rosa dialoga sobre temes com l'exili, l'ésser estranger al mig d'una natura oculta i exuberant, també fa referència a la història de Canudos. Tanmateix, el *Gran Sertão: riberes*¹ reuneix en un mateix univers tots aquests éssers al marge com restes, residus, als quals el Brasil modernitzat no concedeix un lloc apropiat (Starling, 1999: 16), per transformar-los, en la ficció, en protagonistes principals de l'*altra* història.

Atesa aquesta premissa, cal destacar la manera en què apareixen, en la novel·la de Rosa, les referències a la història del país, no com a actes aïllats, sinó com a fragments, sempre vinculats a la subjectivitat d'algú que recorda: l'any 1979 es presenta el record de Selorico Mendes sobre la invasió de Januária i Carinhanha, i el pas de la columna Prestes es recorda mitjançant el testimoni del narrador que, pel que fa a l'esdeveniment històric, explica allò que en resta: “Molts anys abans, un pobletà vol treballar una fusta, i hi troba bales clavades” (Rosa, 2001: 114).

Aquí, el que preval no està en la línia d'una presumpta objectivitat del *fet en si*, però sí en aquesta mirada crítica davant un context específic, que sorgeix en la ficció per mitjà dels records del narrador i d'altres personatges, com residus, trossos del Brasil, dissolts entre llacunes i elements fantàstics, com descriu el narrador, millor que ningú, quan es declara incapaç de narrar: “retrat de diverses persones, destacar converses absurdes, coses buides...” (Rosa,

2001: 221).

La visió de l'escriptor sobre el seu temps remet a la concepció de Walter Benjamin sobre la història, que proposa una nova escriptura del passat, l'objectiu de la qual seria "pentinar la història a contrapèl". (Benjamin, 1986: 225). Apuntada pel filòsof com una tasca de l'historiador materialista, diferent de l'historiador (aquell que traça en la història una cadena lineal de fets), perquè evita establir una relació d'empatia amb els vencedors de la història, i cerca, servint-se del passat oblidat i vençut, "despertar en el passat les espurnes de l'esperança" (1986: 224).

La tasca de l'historiador embolcalla, segons Benjamin, una temporalitat que conjuga els tres temps, en què el passat té un vincle amb el present i el futur, vist per Jeanne Marie Gagnebin (1982) com el *futur del passat*, d'allò que podria haver succeït, o del que s'ha de recuperar de l'oblit: "allò que podria haver fet de la nostra història una altra història" (1982: 60). En tornar d'aquesta manera a la història del país, Guimarães Rosa compartia la visió esbossada comunament per Benjamin, Freud i Proust (tot i que cadascú la desenvolupi a la seva manera): "de la mateixa convicció que el passat conté elements inacabats; i, a més a més, que els espera una vida posterior, i que nosaltres som els encarregats de fer-la revivre" (1982: 71).

Sens dubte, les imatges inequívokes del *seguici triomfal de la història* en la novel·la de Rosa es troben en l'avenç múltiple de la marxa de les ciutats, del progrés, i de la *màquina de govern* sobre la regió: "Ah, al mateix temps que s'acaben les armes, la ciutat enderroca el sertão. Enderroca?" (Rosa, 2001: 183). Conflicte que l'escriptor reformula per mitjà d'aquesta construcció formal específica, en la qual, a cada afirmació segueix una altra interrogació sense resposta, i que produeix com a efecte un tall o una suspensió en el discurs d'avenç del progrés², posant de manifest la dialèctica i el moviment inherent al procés de xoc entre la ciutat i el camp, al conflicte armat entre la llei del govern i la llei del sertão (regió semiàrida del nord-est del Brasil), a la guerra entre soldats i bandits, exposant el punt de vista d'aquests darrers amb relació als primers:

Mas, quem era que podia explicar isso tudo a eles, que vinham em máquina enorme de cumprir o grosso e o esmo, tendo as garras para o pescoço nosso mas o pensante da cabeça longe, só geringonciável na capital do Estado? (Rosa, 2001: 319).

En aquesta mirada crítica del narrador, es distingeix una barreja d'utopia i de crítica amb referència al procés de modernització vigent en l'època, perquè Riobaldo també somia una *ciudadania* que sols és possible en una ciutat projectada en una *tercera vora*, més justa que no pas el sertão i que la ciutat que l'atropella: "però tenia una ràbia

NOTES

2 | Leyla Perrone-Moisés parla en la suspensió del discurs del narrador en el sentit de tall lacanià, que apunta cap a l'absència de sentit, la possibilitat de creació de nous sentits, a la fi del conte "Lá, nas Campinas" ("Allà, a les campanyes"), citant Rosa: "Però no crec les paraules" (Perrone-Moisés, 2000: 278).

sorda contra les grans ciutats que desconeixia. Ràbia —perquè no era produïda per elles...” (Rosa, 2001: 533). Les imatges crítiques parlen d’una promesa que no arribarà al sertão, de trens que no arriben i del contrast entre la manca de ponts i la ciutat en què el senyor viu: “en un carro de bous necessites molts dies per assolir allò que el *senyor* aconsegueix amb el seu jeep en qüestió d’hores. Fins al moment, és així” (2001: 118).

Si cada època amaga un secret, com bé diu Benjamin (1986: 40), l’autor construeix en la ficció una nova escriptura de la història, revelant, al contrari, alguns secrets perduts pel discurs del desenvolupament del període, com la violència existent en l’oposició entre el camp i la ciutat, el conflicte entre allò arcaic i allò modern, la marxa d’un creixement desigual i l’absència de diàleg entre els personatges de l’interior del país i la *distant maquinària* del govern.

A despit de la crítica repetidament manifestada pel narrador en descriure els detalls de les guerres, s’equiparen a una dimensió objectiva de la vida, i per tant, no mereixen ser recordades: “Vida i guerra són el que són: aquests moviments estúpids” (Rosa, 2001: 245), els records de la guerra efectivament componen el seu relat: «o senhor exigindo querendo, está aqui que eu sirvo forte narração —dou o tampante, e o que for— de trinta combates. Tenho lembrança» (2001: 245). I ni tan sols és capaç de perdonar-se a si mateix quan es tracta d’admetre els propis crims, incloent-hi els dos estupres que va cometre (2001: 189), desaprovant, totalment, la violència ja de manifest en l’època, com demostra en compartir el somni d’un sertão en pau del seu amic Zé Bebelo: “La gent igualment hauria de reprovar els usos de les bandes armades envaint ciutats, arrasant comerços i saquejant” (2001: 147).

Pel que fa a aquest aspecte, és necessari apuntar que, considerant la qüestió dels *ulls* de l’escriptor sobre aquests personatges, en inserir en la història el punt de vista dels bandits, el text no peca d’ingenu; però caracteritzar la visió de l’escriptor com a *sensible* tampoc no significa proposar que els transformi en simples víctimes de la violència:

Remorso? Por mim, digo e nego. Olhe: légua e outra, daqui, vereda abaixo, tigre cangussú estragou e arruinou a perna do Sizino Ló, [...]. Comprou-se para ele, então, uma boa perna-de-pau. Mas, assim, talvez por se ter sacolejado um pouco do juízo, ele nunca mais quer sair de casa, nem se levanta quase do catre, vive repetindo e dizendo: «Ái, quem tem dois tem um, que tem um não tem nenhum...» Todo o mundo ri. E isso é remorso? (Rosa, 2001: 233).

La decisió exposada entre *narrar la guerra* o *narrar les coses importants* sembla insinuar, a més a més de desposseir d’importància els records de guerra, el contingut dels quals es buida de valor, una

diferència que desvincula la memòria de la noció de realitat actual, ja que allò que resta en la memòria com un trauma pot estar, o no, relacionat amb la guerra. És innegable, tanmateix, que la violència s'articula amb la problemàtica del Mal i, sobretot, també s'inscriu com un trauma, relacionat amb alguna cosa que es produeix com un excés³, que sempre escapa a la representació i als records, perquè l'extensió de tot allò patit s'escapa de la memòria (Rosa, 2001: 418), cosa que fa que l'exbandit dubti de la possibilitat d'oblit d'allò que es relaciona amb el Mal:

Informação que pergunto: mesmo no Céu, fim de fim, como é que a alma vence se esquecer de tantos sofrimentos e maldades, no recebido e no dado? A como? O senhor sabe: há coisas de medonhas demais, tem. Dor do corpo e dor da idéia marcam forte, tão forte como o todo amor e raiva de ódio (Rosa, 2001: 37).

Món barrejat, món en rebel·lió

Així, la violència travessa el text per complet, portant de tornada nous conflictes oblidats entre el camp i la ciutat, la llei urbana i el costum del sertão. La violència en el text de Rosa s'inscriu entre allò traumàtic i allò banal, la ficció i la història, i fins i tot, entre el que ha de ser recordat o oblidat. El crític José Miguel Wisnik indica que l'arrel de la violència visible en l'obra de l'escriptor és una qüestió específica de la cultura brasilera, circumscrita al voltant d'una doble o (que dobla) l'absència de la llei, i que es refereix, no sols a l'atzar i a la insuficiència en la base de tota llei, sinó a l'absència d'una llei que "no té sentit en la formació ancestral brasilera" (Wisnik, 2002: 184) i que, per tant, mereix ser concebuda dins de la seva singularitat.

A propòsit de les formulacions d'"As Idéias fora do Lugar" ("Les idees fora de lloc"), de Roberto Schwarz (1977), i de les contradiccions abordades a *Raízes do Brasil* ("Arrels del Brasil" [Holanda, 1995]), en la història del Brasil hi hauria alguna cosa que es repeteix i que roman com un enigma, "entre la violència i la retòrica" (Wisnik, 2002: 184), en què l'intent d'instaurar una llei comuna, capaç d'imposar límits sobre la força bruta, conviu amb la *llei del més fort* del sertão: "Sertão. El senyor sap: el sertão és on mana qui és fort, i qui té murrieria" (Rosa, 2001: 35).

El punt de partença de Wisnik és el conte "Famigerado" ("Afamat") de Guimarães Rosa, de *Primeiras Estórias* ("Primeres històries" [1988]), en el qual la violència —a diferència de *GSR*— apareix com una amenaça no concreta, però en què novament un bandit, del sertão, busca al costat del lletrat, home de ciutat, un sentit que li aclareixi una paraula o una experiència. L'assaig es concentra en la qüestió del pas del sertão a la ciutat, de l'*absència de la llei* del sertão a la *llei que manca* a la ciutat brasilera, servint-se dels (des)

NOTES

3 | A "Além do Princípio do Prazer" ("Més enllà del principi de plaer"), es troba tant la idea de l'excés com la d'una fixació del subjecte en el trauma, en la proposta represa per Freud, en la qual "els histèrics pateixen principalment de reminiscències" (Freud, 1976: 24).

acords al voltant del sentit de la paraula *afamat*, que constitueix l'embolic del conte.

En la pregunta desafiadora del bandit Damázio —que va des de la Serra de São ão fins a la ciutat, per interrogar el metge, el narrador de la història, sobre el sentit de la paraula *afamat*, adreçada al bandit per un forassenyat funcionari del govern— s'assenyalen, amb humor, les “armes desiguals” (Wisnik, 2002: 181) de l'un i de l'altre: “un home el llenguatge del qual és el del ganivet i el de la bala resta suspès per un fil subtil d'una paraula que pot tanmateix, i en qualsevol moment, caure matant” (2002: 181). Establerta la tríada entre el bandit, l'home culte i el funcionari del govern, el que s'entrelluca aquí és el lloc intermedi de l'intel·lectual i de les idees en la nostra història, entre el *poder de la bala* i el poder polític, lloc que podria ser de mediació d'un acord comú, que proporcionés el sòl simbòlic d'una llei capaç d'assegurar límits a la barbàrie.

El duel es pateix a la llum del primer i del darrer conte del llibre, “As Margens da Alegria” (“Els marges de l'alegria” [Rosa, 1988]) i “Os Cimos” (“Els cims” [1988]), en els quals, excepcionalment, l'escenari rural visionat per Rosa es capgira, i el personatge principal, el Nen, viatja cap al “lloc on es construïa la gran ciutat” (1988: 7), en una referència a la construcció de Brasília, inaugurada l'any 1960, dos anys abans de la publicació dels contes. El diàleg té lloc, doncs, en un escenari situat al centre del conflicte, amb totes les contradiccions que envoltaran el projecte de construcció, símbol d'un programa modernitzador que porta la ciutat al centre de l'interior del país i en fa la seu del poder polític.

L'elecció del camp com a escenari privilegiat dels escrits de Rosa també mostra un lloc on històricament, al Brasil, des de la Guerra de Canudos, es van desenvolupar conflictes violents, implicant poblacions nombroses, que contrasta amb la nostra imatge comuna d'“un tarannà pacífic i amic de l'ordre” (Grynspan, 2002: 154). La temàtica d'aquests contes persisteix a *GSR* i, per a Wisnik (2002), consisteix en una malenconia relacionada amb un pas *traumàtic* d'allò arcaic a allò modern en la nostra història, en alguna cosa no simbolitzada aquí, que donaria origen al *món barrejat*, sorgit justament del plany de Riobaldo a l'hora de *delimitar les pastures*, és a dir, separar el bé i el mal (Rosa, 2001: 237):

Mas o que se decanta nesses contos é mais um trabalho de luto, nem apologético nem saudosista, onde a saudade é mais funda e inclui o futuro —o desígnio irresolvido que persiste na mudança. A questão aqui não é a passagem sucessiva do arcaico ao moderno, mas a persistência de um no outro (Wisnik, 2002: 179).

La malenconia —cal dir— així com a *GSR*, “a la qual no es lliuren”

(Wisnik, 2002: 179) els personatges, i que no exclou l'experiència de l'alegria, tanmateix, hi apareix *al marge*, o de manera *intermitent*, com la llum d'una lluern a la fi del conte, d'acord amb el crític. A "Famigerado" ("Afamat"), Rosa tracta amb humor l'ambigüitat del sentit del mot present a l'origen de tot el significat, és a dir, com l'ús d'una paraula pot derivar en sentit oposat al seu sentit original, tal com proposa Freud (1970; 1988). Ambigüitat que, associada a altres contradiccions del context històric brasiler, roman com una dualitat no resolta. Atès que la paraula, apartada de l'experiència des dels nostres orígens, llisca, fràgil, al llarg d'una cadena d'associacions: «fasmisgerado... faz-me-gerado... falmisgeraldo... familiasgerado...» (Rosa, 1988: 15).

No obstant això, en passar de l'intent d'atribuir un sentit neutre al terme cap a l'elogi, s'oculta el possible sentit negatiu pel qual va ser pronunciat: "Famós? Bé. És: "important", que mereix lloances, respecte" (1988: 16), l'home culte reitera aquest estat (literal) de les coses, en el qual la paraula passa a tenir el valor d'un ornament, desposseïda de sentit pràctic (Schwarz, 1977), la intel·ligència es torna "decorativa" (Holanda, 1995: 84), i l'eloqüència diu allò que el més fort desitja sentir... Sortida en forma d'una *formació de compromís*, trobada per la intel·ligència en el nostre passat històric que, per tal de conciliar dues exigències oposades (sortir amb vida de l'episodi i aclarir els homes simples, dir la veritat), manté en l'èmfasi, en l'oblit, la violència implícita de la situació, en una mena de paròdia de la història de les nostres *idees fora de lloc*.

Dins d'aquesta formulació, també hi ha el concepte de "forclusió" del Nom del Pare elaborat per Lacan, de la instància de la llei, propi de l'estructura psicòtica, i que (de manera simplificada) fa com que la paraula, en no inscriure's simbòlicament, torni de la realitat a una forma de deliris i al·lucinacions, cosa que porta, per a la psicosi, a l'estat en què la paraula passa a ser tractada en el seu valor de cosa, el que es verifica, per exemple, en la certesa irreductible, opaca, de les construccions delirants (Lacan, 2008). Alguna cosa propera a allò que aquests estudis sociològics apunten: en la formació de la cultura brasiler, el valor de la paraula es trasllada per al decor, l'ornament; allò que el pensament dubtós de Damázio sembla indicar, com mostra Wisnik, a la fi del conte, reflexionant sobre una extradició d'autoritat, encarnada en el funcionari del govern: «Sei lá, às vezes o melhor mesmo, pra esse moço do Governo era ir-se embora, sei não» (Rosa, 1988: 17).

I, encara, pel que fa a la *formació del compromís* efectuada per les idees en la nostra cultura, Sérgio Buarque d'Holanda mostra com la cordialitat, la *dolçor*, es desenvoluparà com un traç del caràcter nacional des dels ingenis sucres, que té, a l'origen, el *brou* en què es barrejaven l'herència ibèrica i l'africana enfront de l'esclavatge.

En aquest prisma, la cordialitat admet la violència per no sucumbir-hi a la mateixa, ocultant-la (Holanda, 1995: 61).

En els contes que evocuen Brasília, aquesta no-mediació simbòlica de la llengua es percep mitjançant els ulls del nen, entre el món de la natura i l'arribada de la civilització, entre l'"alegria incessant" (Rosa, 1988: 9), el *transbord* de la natura, en el "paisatge de grans dimensions" (1988: 9) concentrada en la visió del Perú, i en la descoberta del Mal encarnat "al món maquinal, a l'espai hostil" (1988: 10) del camp d'obres de l'aeroport, "entre la felicitat i la desil·lusió, en la balança infidel, gairebé res no es divideix". (1988: 10).

Per tant, a l'origen de la formació social brasilera hi hauria una falla o absència d'un tall simbòlic que, per mitjà de la llengua, de la mediació, executés una distinció en l'experiència, i que, en no efectuar-se, torna com a violència en els actes, no simbolitzada, el que portaria al fet que la llei i el crim, la policia i el bandit, allò públic i allò privat, passin a ser experimentats per igual, cosa que fa que, encara avui, la llei de la ciutat s'aproximi a la *llei de la selva*...

A "As Margens da Alegria" ("Els marges de l'alegria" [Rosa, 1988]), la violència d'aquest passatge, no simbolitzada en allò col·lectiu, serà experimentada subjectivament pel Nen, com apunta Wisnik (2002), com "un xoc inaudit" (Rosa, 1988: 11), un trauma, en la mesura que permet una mica d'ordre dins de l'excés, en què el factor sorpresa és preponderant i implica una ruptura (Freud, 1976: 47), una divisió que aquí es relaciona amb l'experiència de tallar els arbres:

Mostraram-lhe a derrubadora, que havia também: com à frente uma lâmina espessa, feito limpa-trilhos, à espécie de machado. Queria ver? Indicou-se uma árvore: simples, sem nem notável aspecto, à orla da área matagal. O homenzinho tratorista tinha um toco de cigarro na boca. A coisa pôs-se em movimento. Reta, até que devagar. A árvore, de poucos galhos no alto, fresca, de casca clara... e foi só o chofre: *ruh...* sobre o instante ela para lá se caiu, toda, toda. Trapeará tão bela. Sem nem se poder apanhar com os olhos o acerto —o inaudito choque— o pulso da pancada. O Menino fez ascas. Olhou o céu —atônito de azul. Ele tremia. A árvore, que morrera tanto (Rosa, 1988: 10-11).

Ja a *GSR*, l'absència de la llei se sent per Riobaldo com alguna cosa que, passant per una autoritat política, podria marcar una divisió, un límit capaç d'assegurar que el *dimoni*, signe del caos i de la *barreja del món*, no existeix:

Olhe: o que devia de haver, era de se reunirem-se os sábios, políticos, constituições gradas, fecharem o definitivo a noção —proclamar por uma vez, artes assembléias, que não tem diabo nenhum, não existe, não pode. Valor de lei! [...] Por que o Governo não cuida?! (Rosa, 2001: 31).

La *llei del més fort* del sertão hi apareix resumida en l'acusació del bandit durant el judici de Zé Bebelo: “La llei del bandit és el moment” (2001: 284), “és la misericòrdia d'una bona bala” (2001: 284). L’“antic costum de la llei” (2001: 276), dictat pel coronelíssim, fruit d'un conjunt d'aliances polítiques entre els grans hisendats i els caps de bàndols, es transmet, per Selorico Mendes al protegit, Riobaldo:

Ah, a vida vera é outra, do cidadão do sertão. Política! Tudo política e potentes chefias [...] Mas, adiante, por aí arriba, ainda fazendeiro graúdo se reina mandador —todos donos de agregados valentes, turmas de cabras do trabuco e na carabina escopetada! (Rosa, 2001: 127-128).

El que l'hisendat ensenya és que, al *món en rebel·lió*, en què la norma ja neix desvirtuada, els bandits són “amics de l'ordre” (2001: 128), responsables de mantenir un cert equilibri en aquell sistema intricat, movent-se entre els qui manen i els qui obeeixen, fent *la llei que no hi ha*, ajudant a atrapar i *dictant sentència* seguint una autoritat essencialment personal. Per exemple, el cas dels germans que s'uneixen per matar el pare que, abans, havia manat a l'un matar l'altre. Presos dels bandits, tots dos tenen el perdó com a veredictes de l'aleshores cap Zé Bebelo, amb la condició de tenir la bouada no escaient pels bandits. Ja en el judici de Zé Bebelo, en el qual cada cap dóna el seu veredictes, el que sembla insinuar-se és una col·lectivització de l'intent de fer justícia, esbossant la creació d'una *tercera llei*, intermediària entre el poder de la bala pel costum local i la llei, distant i imposada, del govern...

Les mateixes contradiccions anteriors, simultàniament, es mostren en el projecte de Zé Bebelo d'enderrocar el món dels bandits: «Dizendo que, depois, estável que abolisse o jaguncismo, e deputado fosse, então reluzia perfeito o Norte, botando pontes, baseando fábricas, remediando a saúde de todos, preenchendo a pobreza» (2001: 147). La ironia de pretendre obtenir la pau mitjançant la guerra, la proposta d'exterminar els bandits amb suport governamental —assimilant-ho a la Guerra de Canudos, en la qual les tropes del govern van ser derrotades tres vegades abans de destruir el campament— es nota en el crit de Bebelo després de cada victòria en combat: “Visca la llei! Visca la llei...!” (2001: 93).

En concebre formalment el romanç, projectant el disseny del sertão com una conversa —en la qual el bandit parla i el senyor escolta—, Guimarães Rosa porta de tornada no sols el diàleg que va mancar a Canudos⁴, sinó també allò simbòlic com a mediació absent a l'origen de la nostra cultura, en una imatge al·legòrica que col·loca aquests oponents en moviment, en interlocució:

Na conversa entre o narrador sertanejo, o velho fazendeiro e ex-jagunço Riobaldo e seu visitante, um jovem doutor da cidade, são tematizados as diferenças, os conflitos e os choques culturais, mas também as

NOTES

4 | “Només hi va mancar una conversa”. Amb aquesta frase del resident João de Régis sobre la falta de diàleg entre les autoritats i la població d'Arraial de Canudos, a l'interior de Bahia, entre 1896 i 1897 —en què va culminar la massacre dels habitants de Sertão i la destrucció de 5.200 cases per part de l'exèrcit brasiler, després que fossin derrotades tres expedicions— Willi Bolle inicia el seu estudi sobre el *Gran Sertão* (Bolle, 2004: 17).

interações, os diálogos e o trabalho de mediação (Bolle, 2004: 39-40).

En aquest diàleg, és interessant observar, a partir de la lectura de *Raízes do Brasil* (“Arrels del Brasil” [Holanda, 1995]) i d’“O Famigerado” (“l’Afamat” [Wisnik, 2002]) —que apunta justament l’esclavatge com la nostra *violència més íntima i destacada*, el nostre passat oblidat— com el terme *senyor*, que s’utilitza de principi a fi en la novel·la, també es pot concebre com una designació, en contrast amb el bandit, l’esclau, l’ancestral *sinhô*, el *senyor* de l’ingeni i de les possessions, patriarca d’aquesta *tasca arcaica*, en la doble connotació del terme, tan *mítica* com *rudimentària* (Holanda, 1995: 49; Bolle, 2004: 282-306). Es veu la manera en què, després de tant de temps, Riobaldo assumeix el lloc dels *camperols*, possibles descendents d’exesclaus amagats pel sertão, i s’adreça al *senyor* en la *llengua* estranya que ells parlen: “Tot això, per al senyor, senyor meu, no té sentit, ni avança res.” (Rosa, 2001: 546).

En regirar així el fons de la nostra constitució com a país, en els nostres *miratges dels orígens*, el text trasllada tant les fantasies lligades a concepcions idealitzades sobre l’origen i la natura, com les il·lusions de Modernitat vinculades a la idea d’un país del futur. En aquest sentit, es pot afirmar que el *GSR* promou un record dels “somnis col·lectius” (Bolle, 1994-1995: 92) del país, mitjançant aquests residus de la història. Però, també, inclou el fet de despertar com alguna cosa que esdevé possible “recordar allò que és més proper, més banal, però que està al nostre abast” (Benjamin, 2007: 434) reconstruint el passat en la seva relació amb el present i el futur.

Per tant, si, d’una banda, la crítica actual a una cultura indiscriminada de la *memòria* ens porta a pensar en l’esquer d’una supermemòria —tal com anticipa Funes *el Memoriós*, personatge de Jorge Luis Borges (2007)— el text crític de Rosa es fa present en la discussió al voltant de la memòria col·lectiva al Brasil (on la *ruïna* ve abans que no pas la *construcció*) i a l’Amèrica Llatina. Posteriorment, al Brasil, una política de l’oblit de la dictadura encara s’exerciria en un joc de forces diferent del context globalitzat, i fins i tot igual que en alguns països llatins, més avançats en la discussió, portant la necessitat d’un discurs propi i contrari a l’eliminació dels rastres. És igualment interessant observar que aquesta associació entre l’oblit produït pel relleix i la memòria històrica es troba ja en el mateix Freud:

É universalmente reconhecido que, no tocante à origem das tradições e da história legendária de um povo, é preciso levar em conta esse tipo de motivo, cuja meta é apagar da memória tudo o que talvez seja penoso para o sentimento nacional. (Freud, 1987: 137).

Sobre aquest aspecte, l’anàlisi de la violència en el text de Rosa —situat a la intersecció entre *el món barrejat*, *el món en rebel·lió* i

fins i tot allò *immund de la bogeria*, de la desobediència percebuda per Medeiro Vaz, de l'“assossec impossible, des que allò immund de bogeria va pujar les serralades i es va escampar pels generals” (Rosa, 2001: 60)— l'anàlisi de la violència s'insereix, d'aquesta manera, actualment en despertar determinades veritats adormides, per molt banals que ens semblin, com: “qui controla el passat, controla el futur”⁵. I d'altres, de fet, tampoc *fàcils*, però que igualment semblen *íntimes* en el context brasiler, com la idea de Marx que la història es repeteix “el primer cop com una tragèdia” —en la violència de l'*absència de llei* del sertão— “i el segon cop com una farsa” (Marx, [s. d.]) —en la *lleï de la selva*, avui, a les grans ciutats—. Però, sobretot, el text s'esbossa com una possibilitat de mediació i de simbolització, en insinuar i en ocupar l'espai intermedi, entre la crítica i la utopia, de la creació d'una *tercera lleï*, construïda mitjançant un acord amb la participació de tots els segments involucrats.

NOTES

5 | Frase d'Orwell a 1984, que consta com a epígraf del llibre *O Que Resta da Ditadura* (“El que resta de la dictadura”), d'Edson Teles i Vladimir Safatle (Teles, E.; Safatle, V., 2010).

Bibliografia

- BENJAMIN, W. (1986): *Magia e técnica, arte e política. Obras escolhidas I*, São Paulo: Brasiliense.
- BENJAMIN, W. (2007): *Passagens*, São Paulo: Editora UFMG.
- BOLLE, W. (1994-95): «Grande Sertão: cidades», *Revista USP*, nº 24, 80-93.
- BOLLE, W. (2004): *Grandesertão.br*, São Paulo: Duas Cidades.
- BORGES, J. L. (2007): *Ficções*, São Paulo: Companhia das Letras.
- CUNHA, E. (2005): *Os Sertões*, Rio de Janeiro: Lacerda.
- CUNHA, E. (2005a): *À Margem da História*, São Paulo: Martin Claret.
- FREUD, S. (1970): *Edição Standard Brasileira das Obras Psicológicas Completas de Sigmund Freud*, Rio de Janeiro: Imago, vol. XI.
- FREUD, S. (1976): *Edição Standard Brasileira das Obras Psicológicas Completas de Sigmund Freud*, Rio de Janeiro: Imago, vol. XVIII.
- FREUD, S. (1987): *Edição Standard Brasileira das Obras Psicológicas Completas de Sigmund Freud*, Rio de Janeiro: Imago, vol. VI.
- FREUD, S. (1988): *Edição Standard Brasileira das Obras Psicológicas Completas de Sigmund Freud*, Rio de Janeiro: Imago, vol. XVII.
- GAGNEBIN, J. M. (1982): *Walter Benjamin*, São Paulo: Brasiliense.
- GRYNZPAN, M. (2002): «Da Barbárie à Terra Prometida: o Campo e as Lutas Sociais na História da República» em Gomes, A. C. et al. (orgs.), *A República no Brasil*, Rio de Janeiro: Nova Fronteira: CPDOC, 116-155.
- HOLANDA, S. B. (1995): *Raízes do Brasil*, São Paulo: Companhia das Letras.
- LACAN, J. (2008): *O Seminário. Livro 3: As Psicoses*, Rio de Janeiro: Jorge Zahar Editor.
- MARX, K. (s/d): «O 18 Brumário de Luis Bonaparte», Domínio Público, <<http://www.dominiopublico.gov.br>>, [30/07/2010].
- PERRONE-MOISÉS, L. (2000): *Inútil Poesia e Outros Ensaio Breves*, São Paulo: Companhia das Letras.
- ROSA, J. G. (1988): *Primeiras Estórias*, Rio de Janeiro: Nova Fronteira.
- ROSA, J. G. (2001): *Grande Sertão: veredas*, Rio de Janeiro: Nova Fronteira.
- ROSA, J. G. (2001a): *Manuelzão e Miguilim*, Rio de Janeiro: Nova Fronteira.
- SCHWARZ, R. (1977): *Ao Vencedor as Batatas*, São Paulo: Duas Cidades.
- STARLING, H. (1999): *Lembranças do Brasil: Teoria, Política, História e Ficção em Grande Sertão: veredas*, Rio de Janeiro: Revan, UCAM/IUPERJ.
- TELES, E. e SAFATLE, V. (orgs.) (2010): *O Que Resta da Ditadura*, São Paulo: Boitempo Editorial.
- WISNIK, J. M. (2002): «O Famigerado», *SCRIPTA: Revista de Literatura do Centro de Estudos Luso-afro-brasileiros da Puc Minas*, nº 10, vol. V, 177-197.